

УДК 811.161.2'373.21(477.55)
DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.2-1/12>

Тихоненко О. В.

Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва

Підгородецька І. Ю.

Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва

СТРУКТУРНО-СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІКОНІМІВ ХАРКІВЩИНИ

У статті розглянуто частину топонімного простору Харківщини, а саме назви сільських лінійних об'єктів населених пунктів Роганської об'єднаної територіальної громади Харківського району Харківської області. Предметом розгляду є структурно-словотвірні характеристики віконімів. Проблеми топонімії Харківського регіону розглядають історики, географи, етнографи, мовознавці. Останнім часом увагу науковців привертають питання розвитку топонімичних систем не лише міста, а й села. Джерельною базою дослідження послуговували офіційні списки лінійних об'єктів (вулиць, провулків, в'їздів) селищ і сіл Роганської ОТГ. Внаслідок проведеного дослідження визначено структурні типи та словотвірні моделі віконімів, встановлено їхню продуктивність; схарактеризовано морфологічні особливості номінацій, визначено способи творення сільських найменувань. Структурний аналіз назв внутрішньосільських лінійних об'єктів допоміг виявити, що віконіми однокомпонентного типу мають значну кількісну перевагу над двокомпонентними утвореннями. Це підтверджує загальнослов'янську тенденцію творення віконімів. Багатокомпонентні (більше двох складників) структури відсутні у межах досліджуваного онімного простору. Систему однокомпонентних віконімів населених пунктів Роганської ОТГ формують насамперед прикметники, утворені переважно від простих основ із використанням суфіксів -н-, -ськ-, -ов-. Непродуктивною виявилася модель віконімів, представлена іменниками у формі родового відмінка однини та множини. Аналізовані віконіми належать до різних частин мови та виявляються переважно субстантивованими прикметниками (80% від загальної кількості), рідше – іменниками (19% від загальної кількості). Дослідження встановлює об'єктивну картину ділянки топонімного простору Харківщини на прикладі назв сільських лінійних об'єктів Роганської ОТГ, конкретизує стан ономастики у Харківському регіоні й може бути використане для подальшого комплексного вивчення віконімів інших населених пунктів.

Ключові слова: віконім, віконімія, структурний тип, словотвірна модель, спосіб творення, онімний простір.

Постановка проблеми. Проблеми структури та семантики топонімів окремої території, закономірностей їх функціонування й тенденцій розвитку, процесів взаємодії різних топонімичних систем протягом кількох останніх десятиліть перебувають у колі наукових інтересів учених різних галузей знань. Мовознавці зосереджують свою увагу, зокрема, на вивченні урбанонімії як складника топонімії певної місцевості, що є маркером територіальної ідентичності населення, однак назви внутрішніх сільських об'єктів досліджують меншою мірою. До першого десятиліття ХХІ ст. зазначені топоніми залишалися поза увагою вітчизняних лінгвістів. Як зазначає О. Крижанівська, дослідники урбанонімії зосереджені на великих містах, ігноруючи селища та села [6, с. 114].

Актуальність розвідки зумовлена тим, що вивчення топонімичних систем сільських населених пунктів є важливою ланкою у з'ясуванні загальних принципів найменувань внутрішньоміських і внутрішньосільських об'єктів, їхніх типологічних зіставлень; окрім того, назви лінійних сільських об'єктів Харківщини не розглядали в аспекті їхньої структури та способів творення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему класифікації назв міських і сільських найменувань порушували у своїх працях К. Галас, Ю. Карпенко, О. Купчинський, І. Сабадош, М. Худаш та ін. Над дослідженням сучасних віконімів Черкащини працює Т. Гаврилова [2]. В Україні відомі також ономастичні студії, присвячені безпосередньо урбанонімному простору різних міст України, де науковці зосереджуються

на вивченні лексико-семантичних і словотвірних особливостей урбанонімів Одеси [7], Херсона [8], Кривого Рогу [15], Дніпропетровщини [18], Хмельницького [19].

Спроби ідентифікації топонімічної системи Харківського регіону започаткували в ономастичних та етнографічних розвідках І. Муромцев, Є. Ткаченко, О. Трубачов, О. Хребто, А. Ярещенко. Ойконіми Слобожанщини на матеріалі Харківщини комплексно дослідила Ю. Абдула [1, с. 4]. Останніми роками з'явилися праці лінгвістів, присвячені мовознавчим проблемам міської топонімії. Учені аналізують процеси творення неофіційної й офіційної номінації внутрішньоміських об'єктів Харкова, розглядають їхню словотвірну специфіку [16; 17]. Вивчення віконімів Харківського району Харківської області розпочато місцевими науковцями, котрі визначили лексико-семантичні параметри найменувань лінійних сільських об'єктів, зокрема принципи їхньої номінації за властивостями та якостями, що лежать в основі мотиваційної ознаки найменування і відображають різні характеристики об'єкта; за зв'язком із людиною як суб'єктом соціуму; відношенням до інших об'єктів; за абстрактним поняттям [12].

Об'єктом нашого дослідження є ділянка топонімного простору всередині поселень сільського типу Роганської об'єднаної територіальної громади (ОТГ) Харківського району Харківської області, до складу якої ввійшли селища *Рогань* і *Докучаєвське*, села *Борове*, *Логачівка*, *Лелюки*, *Пономаренки*, *Хроли*. Предмет аналізу – структурно-словотвірні характеристики віконімів (найменувань сільських вулиць, провулків тощо). Джерельною базою дослідження послужили офіційні списки назв лінійних об'єктів указаних населених пунктів до і після перейменування 2016 р. (182 номінації). У Роганській ОТГ підлягав перейменуванню 31 віконім, що становить 17% від загальної кількості назв.

Постановка завдання. Мета дослідження – визначення продуктивних і непродуктивних структурних типів, словотвірних моделей і морфологічних характеристик віконімів.

Виклад основного матеріалу. Сукупність внутрішніх власних назв будь-якого населеного пункту, що характеризують його певні самобутні ознаки, становить урбанонімний простір.

Услід за Р. Разумовим віконіми потрактуємо як лінійні об'єкти, розташовані на території сільських населених пунктів і селищ міського типу [14, с. 407–408].

У сучасній віконімії використовують такі номенклатурні назви, як вулиця, провулок, рідше – в'їзд, бульвар.

Зі структурного погляду досліджувані віконіми можна поділити на кілька груп: однокомпонентні назви, що у своїй структурі містять лише одне слово (*Фабрична*, *Тіниста*, *Котляревського*, *Миру*) та двокомпонентні назви, які складаються із двох слів (*Лесі Українки*) або числа та слова (1 Травня).

Із-поміж однокомпонентних назв розрізняємо відапелятивні, відантропонімні, відтопонімні утворення. Відапелятивні найменування більшою мірою репрезентують у своїй семантиці особливості ландшафту, флори та фауни, інфраструктури селищ і сіл тощо. Наприклад, *Польова*, *Лугова*, *Каптанова*, *Жасминова*, *Журавлина*, *Лебедина*, *Радісна*, *Високовольтна*, *Станційна*, *Шкільна*, *Кабельна*, *Енергетична*, *Військова*, *Фабрична* тощо. Відантропонімні віконіми зазвичай фіксують прізвища людей, доля яких пов'язана із населеним пунктом (вул. *Кантемирівська*, вул. *Кузьміна*), або прізвища відомих митців, учених (вул. *Шевченка*, вул. *Сковороди*, вул. *Мічуріна* та ін.). До відтопонімних назв належать: вул. *Харківська*, вул. *Роганська*, вул. *Чугуївська*, вул. *Довжанська*, вул. *Подольська*, вул. *Безлюдівська* тощо.

Двокомпонентні відантропонімні назви-меморативи утворені за моделлю «ім'я+прізвище» (вул. *Богдана Хмельницького*) або за допомогою псевдоніма (вул. *Лесі Українки*).

Двокомпонентним є також один віконім, що сформувався за допомогою слова й цифри – вул. 1 Травня.

Аналіз структурних типів віконімів засвідчив, що однокомпонентні назви, які становлять 179 найменувань, або 98,3%, репрезентують найвищу продуктивність цього типу найменувань, що підтверджує загальнослов'янську тенденцію утворення віконімів [9, с. 137].

Зазначимо, що аналізовані віконіми належать до різних частин мови: більшою мірою вони представлені субстантивованими прикметниками (*Весела*, *Радісна*, *Центральна*, *Роганська* – 80% від загальної кількості), рідше – іменниками (*Чехова*, *Горького* – 19% від загальної кількості). Зафіксовано один віконім (вул. 1 Травня), утворений із числівника й іменника, котрий кваліфікуємо як змішаний. Подібні назви з нумеративами вказують на дату певного державного свята. Зазначимо, що цей тип не властивий віконімії досліджуваних населених пунктів.

Як засвідчують джерела, структура однокомпонентних прикметників-віконімів переважно

одноосновна. Більшість із них є відносними прикметниками (вул. *Станційна*, вул. *Шкільна*, вул. *Лугова*), а отже, суфіксальними дериватами.

В онімній системі селищ якісні прикметники функціонують як віконіми значно рідше: вул. *Весела*, вул. *Тепла*, вул. *Зелена*, пров. *Світлий*.

На основі аналізу назв онімного простору Роганської ОТГ виявлено наявність різних структурних моделей побудови віконімів, а саме: ад'єктивну, генітивну та нумеративну.

Більшість номінацій побудовано за допомогою ад'єктивної моделі (номенклатурна назва (іменник) + (прикметник)), наприклад: *вулиця Університетська*, *вулиця Наукова*, *провулок Слобожанський*, *в'їзд Тинистий*. Вид зв'язку між компонентами – узгодження. Цей тип віконімів характеризується відносно вільним порядком розташування компонентів (спостерігаємо на деяких вивісках: *Центральна вулиця*, *Польовий провулок*).

Генітивну модель (номенклатурна назва (іменник) + онім (іменник чи іменне сполучення) у формі родового відмінка однини) представлено рідше: *вул. Мічуріна*, *провул. Кузьміна*, *вул. Лесі Українки*. Видом зв'язку моделі є керування. Позиція номенклатурного терміна суворо фіксована: він завжди знаходиться у препозиції.

Отже, назви ад'єктивного типу нараховують 159 найменувань, що становить 87,36% від загальної кількості; назв генітивного типу – 22, тобто 12,08% від загальної кількості; найменування нумеративного типу (складаються з порядкового номера дня й назви місяця) спостерігаємо лише одне – відповідно 0,54%.

Серед номінацій-іменників менш продуктивними є структури, де аналізовані назви мають форму родового відмінка однини, здебільшого це віконіми-репрезентанти осіб: *Горького*, *Кузьміна*, *Чехова*, *Чкалова*, *Сковороди*, *Мічуріна*, *Коцюбинського* та ін. (сел. Рогань), *Докучаєва* (сел. Докучаєвське), *Суворова* (с. Лелюки), *Миколаєва* (с. Лоґачівка), *Громадського* (с. Пономаренки). Їхня частка становить 22 одиниці (12%) від загальної кількості. У формі родового відмінка однини представлено декілька апелятивів (*Культури*, *Натхнення*, *Миру*, *Дружби*). Із формою родового відмінка множини спостерігаємо апелятиви – колективні присвяти *Архітекторів*, *Конструкторів*, *Ентузіастів*, що становить 1,6% від загальної кількості.

Досліджуваний матеріал дав змогу виділити такі способи словотворення віконімів:

1) суфіксальний, який становить 80% (*Дослідна*, *Харківська*, *Мальовнича*, *Лебедина*, *Волошкава*, *Вишнева*, *Дзвінка*, *Тинистий* та ін.);

2) префіксально-суфіксальний, що складає 3,8% (*Роздольна*, *Підгірний*, *Зарічна*, *Затишна*, *Заярський*, *Подольська*, *Проліскова*);

3) основоскладання – 2,7% (*Метробудівська*, *Високовольтна*, *Новопроектна*, *Новоселів*, *Автострадна*).

У наших джерелах превалюють пропріативи суфіксального типу з такими афіксами:

1) *-н-* (*Дослідна*, *Соборна*, *Яружна*, *Східна*, *Кабельна*, *Джерельна*, *Шкільна*, *Ювілейна*). Це пояснюється здатністю суфікса *-н-* утворювати релятиви зі значенням загальної відносності. Перелічені приклади засвідчують актуальність такого типу в сучасний період (30%);

2) *-ськ/-цьк-* (*Кантемирівська*, *Слобожанський*, *Харківська*, *Довжанська*, *Депутатська*). Відзначимо продуктивність творення віконімів із відносних прикметників із цим суфіксом (26%), за допомогою якого утворюються прикметники-топоніми від різних іменникових основ, а саме: відапелятивні (*Селянська*, *Козацька*, *Олімпійська*) із семантикою загальної відносності та відантропонімі номінації, що функціонують як назви різної географічної локації (*Київська*, *Чугуївська*, *Роганський*);

3) трохи нижчий рівень продуктивності творення віконімів від ад'єктивів із суфіксом *-ов(-ев)* (*Наукова*, *Садова*, *Паркова*, *Лугова*, *Польова*, *Дубова*, *Тюльпанава*, *Кутовий*, *Зернова*, *Вишнева*) (24%).

Деривати з іншими формантами є непродуктивними серед досліджуваних віконімів, такі приклади поодинокі: *Тинистий*, *Дзвінка*, *Мальовнича*, *Журавлина*, *Зоряна*, *Лебедина*.

Віконіми, як і годоніми, формуються через семантичну деривацію шляхом трансонімізації й онімізації. Семантична деривація – це процес творення нового слова через переосмислення вихідного за метафоричними та метонімічними моделями внаслідок граматичного переходу, злиття сполуки з кількох слів в одне без участі морфем [13, с. 114; 11, с. 87]. Трансонімізація є лексико-семантичним способом словотвору, унаслідок якого власні імена переходять із одного класу назв до іншого. Показовими в цьому аспекті виступають назви, пов'язані з увічненням пам'яті про місцевих мешканців або загальновідомих людей. Наприклад: *Кузьміна*, *Гречанінова*, *Коцюбинського*, *Гагаріна*. Найменування мають форму родового відмінка однини (генітивний тип із закінченнями *-а*, *-ого*). Ця граматична форма характерна для тих найменувань, що належать до меморіальних назв-присвят [4]. Аналіз засвідчує, що подібна словотвірна модель не є продуктивною на сучасній мапі селищ і сіл Роганської ОТГ (15 меморативів, це становить

8,2% від загальної кількості). Наприклад, з-поміж 29 віконімів сел. Рогань, які підлягали перейменуванню, було 15 назв-меморативів радянської епохи. Після перейменування їх витіснили моделі ад'єктивного типу: *Полетаєва – Тіниста, Кірова – Вишневий, Орджонікідзе – Кантемирівська* тощо.

Побіжно зазначимо, що в досліджуваному онімному просторі в межах одного населеного пункту функціонують повторювані назви. Модифікацію здійснюють через використання номенклатурних назв (вулиця, провулок, в'їзд): *вул. Миколаєва – пров. Миколаєва, вул. Центральна – пров. Центральний – в'їзд Центральний* (с. Логачівка), *вул. Східна – в'їзд Східний, вул. Елітна – в'їзд Елітний, вул. Горіхова – пров. Горіховий*, (с. Лелюки), *вул. Кузьміна – в'їзд Кузьміна, вул. Культури – пров. Культури, вул. Дружби – пров. Дружби, вул. Селянська – пров. Селянський, вул. Подольська – пров. Подольський та ін.* (с. Рогань). Подібне явище Г.М. Мезенко простежує у білоруській віконімії та називає іррадіацією. Такі назви є одним із напрямів розширення структурного і семантичного потенціалу урбанонімної лексики, так само як і віконімної. Мотивація урбаноніма зумовлена не тільки природою названого об'єкта, суб'єктивним баченням номінатора урбанонімної одиниці, а й лексико-семантичними ресурсами урбанонімної (і ширше онімної) системи. Пошуки нових можливостей і призвели до появи досліджуваних одиниць [10, с. 109].

Іншим різновидом лексико-семантичного способу словотвору є онімізація, внаслідок якої відбувається перехід загальної назви у власну без будь-яких структурних змін. Частина аналізованих віконімів утворилася через онімізацію апелятивів (відапелятивна семантична деривація). Такий спосіб продукування характеризує найменування лінійних об'єктів такої структурно-граматичної організації, як родовий відмінок однини та множини (*Дружби, Культури, Натхнення, Миру, Архітекторів, Ентузіастів*).

Зауважимо, що причини вибору загальної назви досить різноманітні – мотивовані й немотивовані. Слушною є думка, що цей спосіб семантичної трансформації виявляється досить своєрідним, оскільки на початку такого перетворення семантичне значення апелятива звужується до одиничного, далі зникає лексичне значення загальної назви, залишається лише номінативна й ідентифікаційна функції [15, с. 121].

На думку Ю.О. Карпенко, лексико-семантичний спосіб словотвору –закономірний, повноцінний і досить поширений шлях поновлення лексичного складу мови [5, с. 5]. У такий спосіб поповнюється склад як годонімів, так і віконімів.

Висновки і пропозиції. Структурний аналіз допоміг виявити, що однокомпонентні типи віконімів мають значну перевагу над двокомпонентними.

Систему однокомпонентних віконімів Роганської громади формують насамперед прикметники (частіше відносні та деякою мірою якісні), утворені переважно від простих основ із використанням суфіксів *-н-, -ськ-, -ов-*. Непродуктивними виявилися віконіми, утворені від іменників у формі родового відмінка однини та множини. Ад'єктивні моделі віконімів є більш продуктивними, ніж генітивні та нумеративні.

Лексико-семантичний спосіб творення віконімів у межах трансонімізації й онімізації демонструє низький індекс продуктивності.

Дослідження встановлює об'єктивну картину віконімії як частини онімного простору Харківщини на прикладі назв вулиць, провулків, в'їздів сільських населених пунктів Роганської ОТГ, а саме – структурний склад, словотвірні моделі, морфологічні характеристики, способи творення найменувань сільських лінійних об'єктів. У цій праці конкретизується стан топоніміки Харківщини. Результати розвідки можуть бути використані для подальшого вивчення питань регіональної ономастики, зокрема віконімії.

Список літератури:

1. Абдула Ю.А. Становлення ойконімії Слобожанщини (на матеріалі Харківщини) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Кіровоград, 2008. 18 с.
2. Гаврилова Т. Місцева географічна номенклатура як джерело номінації сільських кутків (на матеріалі говірок Черкащини). *Студії з ономастики та етимології*. Київ : Київ, 2002. С. 54–64.
3. Дамбе В. Несколько слов о делении топонимии. *Микротопонимия*. Москва : Изд-во МГУ, 1967. С. 150–151.
4. Иванова Н.Г. Словотвірна характеристика лінгвістичних термінів з компонентом онім : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 1998. 20 с.
5. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору. *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 3–10.
6. Крижанівська О. Назви вулиць і частин села Цибулевого знам'янського району Кіровоградської області. *Наукові записки. Серія : Мовознавство*. Тернопіль, 2003. Ч. 1. С. 114–116.

7. Крупеньова Т.І. Лексико-семантичні та словотвірні особливості годонімів міста Одеси. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2015. № 16. С. 29–31.
8. Мартос С.А. Словотвірна структура годонімів Херсона. *Записки з українського мовознавства*. 2019. Вип. 26 (1). С. 243–249. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/zukm_2019_26\(1\)_31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/zukm_2019_26(1)_31).
9. Мезенко А.М. Белорусские виконимы в контексте современной культуры. *Русский язык: система и функционирование (к 80-летию профессора П.П. Шубы)* : материалы III Междунар. науч. конф. : в 2 ч. Минск, 2006. Ч. 1. С. 135–137.
10. Мезенко А.М. Урбанонимия Белоруссии. Минск : Университетское издательство, 1991. 167 с.
11. Пархоменко Т.Н. К вопросу о семантической деривации. *Вестник КемГУ*. 2012. № 4 (52). Т. 4. С. 87–90.
12. Підгородецька І.Ю., Тихоненко О.В. Віконімія Харківщини: номінативний аспект. *Мова і культура*. 2020. Вип. 22. Т. V (200). С. 274–282.
13. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / авт.-уклад. Селіванова О.О. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
14. Разумов Р.В. Система названий поселка городского типа. *И нежный вкус родимой речи...* Арзамас, 2011. С. 407–411.
15. Титаренко А.А. Лексико-семантичний спосіб продукування урбанонімів. *Філологічні студії*. 2016. Вип. 14. С. 117–123.
16. Удовенко Л.О. Топонімія великого міста: неофіційний аспект (на матеріалах м. Харків). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2019. Вип. 28. С. 76–84.
17. Удовенко Л.О. Урбаноніми антропонічного походження на мапі сучасного Харкова. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2020. Вип. 30. С. 94–107.
18. Хрушкова О. Семантична деривація урбанонімів Дніпропетровщини. *Massachusetts Review of Science and Technologies*. 2016. № 1 (13). (January – June). Vol. VII. “MIT Press”, 2016. P. 509–516.
19. Янчишина Я.В. Лексико-семантичні та структурно-словотвірні особливості урбанонімії міста Хмельницького. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2013. Вип. 6 (2). С. 281–287. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2013_6\(2\)_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2013_6(2)_34).

Tykhonenko O. V., Pidhorodetska I. Yu. STRUCTURAL AND DERIVATIONAL FEATURES OF KHARKIV REGION VICONYMS

The article deals with a part of the toponymic space of Kharkiv region, namely the names of intrarural linear objects of Rogan United Territorial Community localities. The subject of this study is the structural and word-forming characteristics of viconyms. Toponymy problems of the Kharkiv region are considered by historians, geographers, ethnographers, linguists. Recently, the attention of scientists has been focused on the development of toponymic systems not only of cities but also villages. The study is based on the official lists of linear objects (streets, lanes etc.) of Rogan Community villages. As a result of the conducted research the structural types and word-forming models of viconyms have been determined, their productivity has been established; morphological features of nominations have been characterized, ways of rural names formation have been defined. Structural analysis of the intra-village linear objects names helped to find out that one-component viconym type has a significant quantitative advantage over two-component formations. This confirms the all-Slavic tendency to form viconyms. Multicomponent (more than two components) structures are absent within the studied onym space. The one-component viconyms system of Rogan Community localities is created first of all by adjectives formed mainly from simple bases with the use of suffixes -н-, -ськ-, -ов-. The viconyms model represented by nouns in the form of the genitive singular and plural turned out to be unproductive. The analyzed viconyms belong to different parts of speech and mostly are represented by substantivized adjectives (80% of the total number), less often – nouns (19% of the total number). The study determines an objective representation of the part of Kharkiv region toponymic space by example of Rogan Community intrarural linear objects names, specifies the onomastics state in Kharkiv region and can be used for further comprehensive study of other rural localities names.

Key words: viconym, viconymy, structural type, word-forming model, derivation method, onym space.